

שבילים לחינוך מבוסס מקום

עורכת: דפנה גרנית דגני

Roads for Place-Based Education

Editor: *Dafna Granit Dgani*

עורכת: דפנה גרנית-דגני

הוצאת הספרים של מכון מופ"ת

עורך ראשי: דודו רוטמן

עורכות אקדמיות: יהודית ברק ויהודית שטיימן

עורך טקסט ולשון: שמוליק אבידר

עורכת לשון אחראית: נירית איטינגון

עורכת גרפית ומעצבת העטיפה: מאיה זמר-סמבול

הציוור על העטיפה: נועם גונן, "אוגוסט", 2015

חברי הוועדה האקדמית של הוצאת הספרים:

פרימה אלבז-לוביש, אילנה אלקד-להמן, חנוך בן-פזי, יעל דר, יורם הרפז,

נצה מובשוביץ-הדר, אייל נווה, יעל פישר, שי פרוגל

מסת"ב: 7-197-530-965-978

© כל הזכויות שמורות למכון מופ"ת, תשפ"א/2021

© כל הזכויות לקטע מתוך הספר "הנסיך הקטן" שמורות להוצאת עם עובד

© כל הזכויות לקטע מתוך הספר "אהרן והעיפרון הסגול" שמורות למחבר ולהוצאת מודן

טל': 03-6901428 <http://www.mofet.macam.ac.il>

עשינו כמיטב יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות של כל חומר

ששולב בספר ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל

השמטה או טעות. אם יובאו אלה לידיעתנו, נפעל לתקן

במהדורות הבאות.

דפוס: הניצחון

תוכן העניינים

5.....	לאה קוזמינסקי דברי פתיחה.....
7.....	יותם טרון שבילים לקידום תרבות דמוקרטית בנגב.....
9.....	איל רם הסיירות: תוכניות ייחודיות להכשרה ולהשמה של מורים.....
17.....	דפנה גרנית דגני מפת הדרכים לספר.....

מרחב ראשון: למידה על המקום

27.....	דפנה גרנית דגני חינוך מבוסס מקום: למה, מה ואיך?.....
40.....	רביב רייכרט, ארנון בן ישראל, דפנה גרנית דגני שבילים - פדגוגיה דמוקרטית מבוססת מקום.....
64.....	מעייץ פוקס "סובב באר שבע": להכיר את העיר בכלים התנסותיים.....

מרחב שני: למידה במקום - שימוש במרחב הפיזי

83.....	ארנון בן ישראל בין האטלס לעיפרון הסגול: על מיפוי סגול וחינוך מבוסס מקום בלימודי גאוגרפיה.....
102.....	לימור יצחק הפדגוגיה של חינוך מבוסס מקום כפלטפורמה ללמידה לטווח ארוך: בעקבות התנסות בבית ספר בבאר שבע.....
122.....	רותי פרנקל מה עושות האיילות בלילות? "מסיכון לסיכוי" - קורס לילה בנושא נוער בסיכון.....

מרחב שלישי: למידה למען - למידה על זהות, על קול ועל מקום

143.....	דפנה גרנית דגני קידום של רכיבי אקספלורציה באמצעות ארבעת הדיאלוגים בקורס "החממה ליזמות חינוכית".....
175.....	אמנון גלסנר התפתחות דרכי למידה והוראה המבוססות על מקום הקול האישי של הסטודנטים.....

187.....	סמדר בן אשר פדגוגיה בריקולז'ית: הלמידה כתצרף חדש של התנסויות וחקירה.....
201.....	לאה קוזמינסקי קולות סטודנטים באקדמיה, או: למי יש אוטוריטה על החינוך?.....
217.....	הכותבים.....
221.....	תקציר באנגלית.....

דברי פתיחה

לאה קוזמינסקי

בציודו הדרומי של הבניין הראשי במכללת קיי ניצב "קיר המסרים". בבניית הקיר היו שותפים חברי סגל וסטודנטים, חברי הנהלה ומרצים מן השורה, עובדי מנהלה ובוגרי המכללה. עיון בו מלמד על אודות הדברים החשובים לבאי מכללת קיי ומבליט את המחויבות להיותנו "מכללה בנגב למען הנגב". המסרים מבטאים את התקווה כי "אני, את ואתה נשנה את הנגב", והשינוי יהיה באמצעות חינוך - כזה המאפשר "קול ובחירה", "למידה דיאלוגית", "מפגש בין תרבויות" ו"שותפות בין קהילות".

התוכנית "שבילים" היא תוכנית הכשרה לתואר ראשון ולתעודת הוראה במכללה האקדמית לחינוך ע"ש קיי. מטרת התוכנית הייתה ליצור מציאות חינוכית וחברתית חדשה. במציאות זו אחריות ל"אחר", מימוש צדק חברתי וסביבתי, תכנון וביצוע של יוזמות לתועלת הקהילה חוברים למצוינות אקדמית (בהתמקד בתחומי הגאוגרפיה וההיסטוריה) ויוצרים מציאות חדשה בנגב. החשיבה על אודות התוכנית הייתה של שותפים לחזון: מכללת קיי הדגימה את אחריותה האקדמית, והמכון לחינוך דמוקרטי הוסיף את הרוח הדמוקרטית בחינוך.

התוכנית "שבילים" הצליחה ליצור ולשכלל פדגוגיה ייחודית, "למידה מבוססת מקום", אשר מתאימה לרוח התוכנית ולתוכניה, ונשענת על ההבנה כי למידה הנערכת בהקשרי מקום מסוימים עשויה להשפיע על הטמעת הידע הנלמד. עם הוצאתו לאור של הספר **שבילי חינוך מבוסס מקום**, העוסק בפדגוגיה של למידה מבוססת מקום, כדאי לשוב ולעיין בממצאי אחד ממחקרי הזיכרון הידועים ביותר אשר מדגימים את חשיבות המקום. במחקר שערכו בשנת 1975 הפסיכולוגים הבריטים הנוודעים גודן ובאדלי נבחנו מאפייניו של זיכרון תלוי הקשר בשתי סביבות פיזיות טבעיות: ביבשה ומתחת לפני הים. הנבדקים רכשו מידע, ואחר כך התבקשו לשחזר אותו - בסביבת הלמידה האותנטית (מתחת לפני הים או ביבשה) או בסביבת הלמידה האחרת. התברר כי אנחנו מצליחים לשחזר מידע טוב יותר אם אנחנו משחזרים אותו באותה הסביבה שהוא נרכש בפועל. התוכנית "שבילים" חוגגת את ההקשר הסביבתי ונלמדת בו. אחד האתגרים שלה הוא לגרום לסטודנטים לזכור ולשכלל את הידע גם בהקשרים שהוא לא נלמד בהם.

וינסטון צ'רצ'יל אמר: "לעולם אל תפחד ללכת אחר הזרם, ולעולם אל תפחד לקחת את הזרם אחרך". מובילי התוכנית "שבילים" הצליחו לקחת את הזרם

אחריהם. מלוא הערכתי לאחריות המשותפת ולמקצועיות של מובילי התוכנית, ובראשם ד"ר דפנה גרנית דגני וצוות ההכשרה, וכן לד"ר ארנון בן ישראל, לד"ר אמנון גלסנר, לד"ר יעל וינברגר ולד"ר נמרוד זינגר וצוותי ההתמחויות. ההובלה שלהם והליווי המקצועי של ד"ר אורלי קרן, המשנה לנשיאה לעניינים אקדמיים וראש בית הספר להכשרה במכללת קיי, התבטאו ביצירת תוכנית מעוררת השראה לסגל ולסטודנטים השותפים בה, וכן לסגלי הוראה אחרים בתוך המכללה ומחוצה לה. הם בנו קהילה לומדת המדגימה את העיקרון של "קול ובחירה" לסגל ולסטודנטים, ובמרחב האקוסטי שנוצר לכל חבר בקהילת "שבילים" הייתה אפשרות וזכות לבטא את קולו ואת בחירותיו. ואכן, התוכנית "שבילים" מממשת את תפיסתו של יאנוש קורצ'אק ולפיה "תיקון העולם משמעו תיקון החינוך". מכולכם למדתי!

בברכה,

פרופ' לאה קוזמינסקי

נשיאת המכללה האקדמית ע"ש קיי

שבילים לקידום תרבות דמוקרטית בנגב

יותם טרון

התוכנית "שבילים" צמחה כתוכנית ניסויית של משרד החינוך ומתאפיינת בשותפות רעיונית בין מכללת קיי לבין המכון הדמוקרטי - ארגון לשינוי חברתי המבקש להוביל שינוי במרחב ההשפעה על החברה הישראלית כולה. משימתו של המכון היא קידום תרבות דמוקרטית, והשותפות עם המכללה מיקדה את שדה ההשפעה שלו - החינוך והנגב. אחד מכלי השינוי החברתי שהמכון משתמש בהם הוא פיתוח רוח של שינוי בתוך שדה פעולה רלוונטי, רוח המניעה אנשים לפעול בעולם ולקדם תרבות דמוקרטית. במקרה של השותפות בתוכנית "שבילים" המשימה היא הכשרת אנשי חינוך פורצי דרך שיקדמו תרבות דמוקרטית בנגב. בבסיס פעולתו של המכון הדמוקרטי בחברה הישראלית נמצאת הנחת יסוד שאפשר להגדירה בהשראת דבריו של קרל מרקס: ההוויה קובעת את התודעה. תודעתו הדמוקרטית של אדם הנמצא בסביבה דמוקרטית וחווה דמוקרטיה תהיה מפותחת יותר. ניסיון ליישם את הנחת היסוד הזאת במרחב ההכשרה פירושו שכדי ליצור שינוי אשר יקדם תרבות דמוקרטית נדרשת תוכנית הכשרה שחויית הסטודנטים בה היא חוויה של תרבות דמוקרטית. ההכשרה מתבטאת אפוא לא רק בתוכן ההכשרה, אלא גם באופן ההכשרה ובחוויה של הסטודנט. בדומה לכך אפשר לומר כי אם רוצים ששדה ההשפעה של הסטודנטים יהיה הנגב אזי הנגב חייב להיות חלק מתהליך ההכשרה - הן כתוכן נלמד, הן כאופן ההכשרה.

תרבות דמוקרטית יכולה להיות מושג מופשט ולא נגיש. בשנים האחרונות חידדנו וניסחנו במכון הדמוקרטי ארבעה עקרונות פעולה. אם העקרונות האלה מתממשים גם התרבות הדמוקרטית מתממשת. הניסוח של עקרונות הפעולה מאפשר להמיר מושג מופשט לתהליך עבודה המשמש לבניית הכשרה. ארבעת העקרונות שנוסחו במכון הם דיאלוג בין אנשים וקהילות, קשרי פרט וקהילה, שותפות והשתתפות, אחריות חברתית פעילה.

עקרונות אלה מתבטאים בתוכנית "שבילים" לא רק כתכנים אלא גם כאופן הכשרה, כחויית לימודים של הסטודנטים וכתצורה ומבנה בתוך ההכשרה. יותר מכול, "שבילים" היא תוכנית של אנשים ומקום: אנשים שפועלים במקום, בעזרת המקום ולמען המקום - הנגב והמכללה האקדמית לחינוך על שם קיי. השותפים לאנשי המכללה בקידום רוח התוכנית הם אנשי הצוות המקצועי והמסור של המכון הדמוקרטי, אנשים המייעדים את העשייה החינוכית פורצת הדרך ליצירת עולם טוב יותר. אנשים אלה יוצרים משמעות לחינוך עבורם ועבור הסטודנטים במהלך ארבע שנות ההכשרה.

אני רוצה להודות למובילי התוכנית ולשותפיה. קצרה היריעה מלהזכיר את כולם, אך ברצוני לציין את שותפותינו היקרות מהמכללה: פרופ' לאה קוזמינסקי, ד"ר אורלי קרן, ד"ר דפנה גרנית דגני (מובילת התוכנית בשבע השנים הראשונות לקיומה) ועומר רותם (ראשת התוכנית כיום, אשר ממשיכה להוביל אותה לפסגות חדשות). אני רוצה לאחל לכולנו, השותפים ובעלי העניין הנוספים, שהתוכנית תמשיך לפרוץ שבילים חדשים של עשייה פורצת דרך ולקדם תרבות דמוקרטית בנגב.

יותם טרון

מנכ"ל שותף במכון הדמוקרטי

הסיירות: תוכניות ייחודיות להכשרה ולהשמה של מורים

איל רם

הקדמה

בשנת 2002 הגעתי לערב הרצאות פתוח במכללת סמינר הקיבוצים. הקבוצה המרכזית שהשתתפה בערב ההרצאות כללה 24 סטודנטים מהמחזור הראשון של "החממה ליזמות חינוכית חברתית". בתום הערב התאהבתי בתוכנית ההכשרה הייחודית שהוקמה בשיתוף פעולה עם המכון לחינוך דמוקרטי.¹ עד מהרה הוזמנתי להצטרף לסגל ההקמה ולסייע בשיווק התוכנית החדשה, ולאחר שנתיים התבקשתי לנהל אותה. הרגשתי שאני מצטרף אל התוכנית המיוחדת ביותר בעולם... גאוות היחידה של התוכנית סחפה אותי.

ב-2012 פנתה אליי פרופ' לאה קוזמינסקי, נשיאת מכללת קיי, וביקשה ממני לחשוב על אפשרות להקמת מסלול דומה בדרום הארץ. הייתה זו הזדמנות לשכפל את הניסיון שצברנו, לשפר את הדרוש ולהתאים את התוכנית לאתגרים שהציב המרחב הדרומי. החבורה שנאספה כללה אנשי סגל ממכללת קיי ומהמכון לחינוך דמוקרטי, ולצידם חברי סגל חדשים ומנהלת מוכשרת לתוכנית. האתגר היה עצום ומרתק. עצם פרסום הספר הזה הוא העדות לכך שהצלחנו.

רקע

תוכניות ייחודיות להכשרה ולהשמה של מורים הן תופעה עולמית מתרחבת, ויש מדינות שחלק גדול מהכשרת עובדי ההוראה בהן נעשה בדרך זו (ברקוביץ ושלו-ויגיסר, 2010). תוכניות אלו צמחו בעיקר מתוך חיפוש מענה לחוסר במורים ומתוך רצון לגוון את אוכלוסיית המורים. חוקרים מציינים כי הרקע לצמיחתן של תוכניות אלו בארץ הוא חוסר שביעות רצון של הציבור מבתי הספר ככלל ומהישגי התלמידים בפרט, מן המחסור במורים בפריפריה ומהמחסור במורים במקצועות דוגמת אנגלית, מדעים ומתמטיקה. חשוב לציין כי השימוש בישראל במונח "תוכניות ייחודיות" נובע מכך שמרבית תוכניות ההכשרה בה מבוססות

1 התוכנית הוקמה ביוזמת ד"ר יוסי אסף (ראש מכללת סמינר הקיבוצים דאז) ויעקב הכט (ראש המכון לחינוך דמוקרטי דאז), וניהולה הופקד בידי גלעד בבצ'וק ואפרת בן צבי מהמכון. על התוכנית הזאת נכתב הספר דמוקרטיה בפעולה בעריכת אמנון יובל (2007).

על המתווים החדשים בהכשרה להוראה, ונלמדות במוסדות אקדמיים. בכל התוכניות ה"מסורתיות" הללו ההכשרה נעשית לפני או במקביל לתחילת ההוראה בבית הספר (אריאב, 2008, 2010). המסלולים הייחודיים קוראים תיגר על מערכת הכשרת המורים המסורתית, והוויכוח על מידת יעילותם בשיפור הישגי התלמידים מבוסס על מעט נתוני מחקרים ומציג הרבה בעיות מתודולוגיות. עם זאת, התוכניות הייחודיות מסייעות לפתור את המחסור במורים ו"מושכות אליהן" סטודנטים איכותיים הרואים בהובלת שינוי שליחות. לעיתים הנתונים האישיים-פדגוגיים של הסטודנטים בתוכניות הייחודיות גבוהים מאלה של הסטודנטים בתוכניות ההכשרה הרגילות (Ovando & Casey, 2010). רוב המורים שלמדו במסלולים החלופיים ונקלטו בבתי הספר הם מבוגרים יותר ובעלי רקע השכלתי מרשים יותר משל המורים בוגרי המסלולים הרגילים, ולמרביתם יש תארים מתקדמים ומוטיבציה רבה להצליח כמורים (Klagholz, 2001). שיעור גבוה מפרחי ההוראה שהוכשרו בתוכניות חלופיות דיווחו על שיפור בתחומים של ניהול כיתה, ניהול זמן ושיתוף פעולה עם מורים עמיתים בבית הספר. במחקר חדש למדי נמצא שהתוכניות הייחודיות בישראל מפתחות חשיבה, מגבירות את תחושת המסוגלות ומפתחות זהות מקצועית. כמו כן בוגריהן מעוניינים יותר להשתלב בהוראה ומפיקים תועלת רבה יותר מהכשרתם (דורי ואחרים, 2019).

מטרות

קיימות כמה מטרות בהקמתן של תוכניות הכשרה ייחודיות:

1. לתת מענה לחוסר במורים במקצועות נדרשים.
2. "למשוך" להוראה כוחות איכותיים שתרומתם המקצועית גדולה.
3. לשפר את התדמית הציבורית של מקצוע ההוראה.
4. לקרוא תיגר על המודלים המוכרים של הכשרת מורים וקליטתם.
5. לקדם את בתי הספר באמצעות תוספת של כוח אדם איכותי ומגוון.
6. לסייע לאוכלוסיות יעד שמשרד החינוך מבקש לקדם.

מאפיינים

הגבולות בין תוכנית ייחודית לתוכנית "רגילה" אינם ברורים, ואפשר להתווכח אם תוכנית כזו או אחרת היא ייחודית או לא. עם זאת, לתוכנית ייחודית יש כמה מאפיינים בולטים, אשר קיימים גם בתוכנית "שבילים":

1. **חינוך מבוסס מקום:** התוכניות הייחודיות נותנות מענה לאתגרים רחבים (כמו למשל גיוס מורים למקצוע מסוים) ולצרכים אידאולוגיים (כמו למשל יישום תפיסה חינוכית מוגדרת), אבל הפתרון מתמקד באתגרים מקומיים ובהזדמנויות מקומיות. כך למשל בחירת המקצוע תלויה גם באיכותו של המוסד האקדמי, ולא רק בצורך הלאומי. ב"שבילים" הוחלט להתמקד במקצוע גאוגרפיה, כיוון שלמכללה אושר ללמד את המקצוע (אף שבפועל לא היו בה אז סטודנטים וסגל ללימוד התוכנית במקצוע זה). נוסף על כך, נדמה היה כי גאוגרפיה היא מקצוע מתאים לסביבה הדרומית, ולפיכך המכללה תוכל "למשוך אליה" את חובבי המדבר ולהתאים למפגש בין יהודים לבדואים. בשנתיים האחרונות משרד החינוך מקדם תוכניות המתאפיינות בשיתוף פעולה עם רשויות מקומיות - החל בגיוס משתתפים לתוכנית, עבור בתכנים ובהתנסויות וכלה בשיבוץ מיטבי של בוגרי התוכנית במוסדות חינוך בעיר. 2. **הומוגניות:** התוכניות הייחודיות פונות בדרך כלל לקהל יעד ספציפי ומוגדר. הודות לכך נוצרת חוויה המאפיינת "קבוצת סיירת" הומוגנית, ולא פעם מצטרפת לתוכנית אוכלוסייה שבדרך אחרת לא הייתה מגיעה ללימודי הוראה. התוכניות משלבות תהליך מיון הבוחן פרמטרים למיניהם בהתאם לתפיסת התוכנית. תוכניות לאנשי הייטק ולרבי-סרנים שפרשו מהצבא הן דוגמאות מובילות לכך. מיפוי קהל היעד הרלוונטי ב"שבילים" הוביל אל אנשי חינוך בלתי-פורמלי רבים העובדים במרחב הדרומי, ובייחוד לעובדי תוכנית קר"ב, ואלה היו כמחצית מהתלמידים במחזור הראשון. הניסיון החינוכי היה חשוב יותר מתנאי הסף האקדמיים, שאצל חלק ממשתתפי "שבילים" היו נמוכים. 3. **שיתוף פעולה בין-מגזרי:** התוכניות הייחודיות מתאפיינות בשילוב כוחות בין מוסדות אקדמיים, קרנות ועמותות של המגזר השלישי ומשרד החינוך. כך למשל יש שיתוף פעולה בין ארגון הג'וינט לקרן נעמי בתוכנית "חותם", תמיכה של תנועת דרור ישראל בתוכנית "החברותאים" וכן הלאה. ב"שבילים" המכון לחינוך דמוקרטי שיתף פעולה עם מכללת קיי וקיבל תמיכה מהאגף להכשרת עובדי הוראה ומאגף מחקר ופיתוח, ניסויים ויוזמות שבמשרד החינוך. 4. **תפיסה פדגוגית:** פעמים רבות תוכנית הכשרה ייחודית כוללת התנסות פדגוגית ודגש קוריקולרי ייחודי. כך למשל התוכניות שקרן טראמפ שותפה

בהן מתבססות על מודל residency המתמקד ב"הכשרת מורים קלינית" בבתי ספר (הכשרת מורים מעוגנת שדה). בחממה ליזמות חינוכית נבנה תהליך סדנאי תלת-שנתי המתאפיין במעבר מחיפוש להעמקה ולהפקת תוצרים.

ב"שבילים" ההתמקדות היא בלמידה מבוססת פרויקטים ובלמידה מבוססת מקום.

5. **סדיריות:** התפיסה הפדגוגית וקהל היעד הרלוונטי מצריכים לא פעם שינוי בסדיריות ההוראה. בחממה ליזמות חברתית שיעור בן חמש שעות נלמד אחת לשבועיים, ואילו ב"חותם" מתקיימת הכשרה של חמישה שבועות מרוכזים בתנאי פנימייה.

ב"שבילים" נבנו מודולות של שבועות הכשרה מרוכזים ושל למידה במשך כמה ימי שישי רצופים המתגבשים ללמידה בקורס. בהקשר הזה מעניין לציין שהשם הראשוני אשר הוצע לתוכנית היה "שבועות".

פריסת התוכניות הייחודיות כיום

כ-3,500 סטודנטים לומדים וחווים תהליכי השמה ב-27 תוכניות ייחודיות בישראל. כמחציתם לומדים במסלולי הסבה (בארצות-הברית רוב התוכניות החלופיות הן תוכניות הסבה), רובם משתייכים למגזר היהודי ו"פיזורם" הוא בכל שכבות הגיל.

בוגרי התוכניות הייחודיות נהנים מתוספת של כ-7,000 שעות הוראה שנתיות, וזאת כדי לסייע למנהלי בתי הספר לקלוט אותם. הסיבה הראשונה לסיוע זה היא הרצון לשבץ שניים או שלושה בוגרים בבית הספר, וכך ליצור שינוי משמעותי בבית הספר הקולט ולסייע באופן קליטתם של הבוגרים (כפי שקורה בתוכניות "חותם", "חלוץ חינוכי" ו"החברותאים"). הסיבה השנייה היא רצון לעודד מנהלי בתי ספר לקלוט אוכלוסיות מוחלשות שמשרד החינוך מעוניין בקידומן (פרויקט "משלבים ומשתלבים", תספה [תוכנית סטודנטים פרחי הוראה], מורים עולים). את התוכניות הייחודיות אפשר לחלק לכמה קטגוריות - הכשרה, השמה או שתיהן:²

חלוקה אפשרית נוספת של התוכניות הייחודיות היא לפי סוג המענה שהן נותנות למערכת:

עתיד התוכניות הייחודיות

בשנת 2015 הוחלט במינהל עובדי הוראה לראות במגוון התוכניות שנפתחו ב-20 השנים שלפני כן פורום של קהילות הלומדות זו מזו ומקיימות אינטראקציה קרובה עם משרד החינוך.³ מטרת הפורום הייתה לחזק את התוכניות ולאפשר למשרד החינוך ללמוד מהן על כלל המערכת. הפעילות החדשה כללה כמה נושאים:

- א. פורום למידה לכלל התוכניות הייחודיות - הפורום מתכנס זה ארבע שנים ברציפות, ומקיים כחמישה מפגשים בשנה.
- ב. הפקת חומרי שיווק ותדמית - סרטון, פוסטר וקטלוג שהוכנו בפורום הלמידה הוצגו בפני אלפי מפקחים ומנהלים, והם אמורים לשרת גם רשויות ורשתות חינוך.
- ג. מינוי בעל תפקיד אחראי במשרד החינוך.
- ד. ב-2018 הוקמה ועדה בראשות ציפי קוריץ, הממונה על תוכניות ייחודיות ומורים עולים במינהל עובדי הוראה.⁴ הוועדה הגדירה אמות מידה לתוכניות ייחודיות:

- לתוכנית יש בסיס רעיוני ("צבע") אשר ייחודי לה.
 - לתוכנית יש סדירויות למידה מובנות.
 - לתוכנית יש מסגרות ומבנים ארגוניים תומכים מיוחדים (תהליכי הדרכה, ליווי וחניכה) המשולבים בפרקטיקה של ההוראה.
 - התוכנית פונה לאוכלוסיות יעד ייחודיות, כלומר לפלחי אוכלוסייה השונים מאלה שבדרך כלל פונים להוראה ומשתלבים במערכת החינוך.
 - התוכנית מקצה משאבים ייחודיים.
 - התוכנית מכשירה חונכים ומלווים לקליטת הבוגרים במערכת.
 - התוכנית מקיימת תהליכי הערכה ומשוב להפקת לקחים ולשיפור איכויותיה.
 - בתוכנית קיימות לכידות וקוהרנטיות בין כל חלקיה.
- כמו כן הוצעו אפשרויות לפעולות שמומלץ לפתח בתוכניות הקיימות והחדשות:
- מיצוב התוכנית באופן שיסייע לפתח שייכות ומחויבות של הלומדים בה.
 - הדבר יסייע לפתח מוניטין של התוכנית ו"גאוות יחידה" של הלומדים בה.

3 את הפורום הובילו תחילה ד"ר אורנה שץ אופנהיימר וד"ר אסתי פייירסטיין, ובהמשך עשתה זאת ציפי קוריץ. מנחי הפורום היו נח גרינפלד וד"ר שרה זילברשטרום, כולם אנשי צוות במינהל עובדי הוראה במשרד החינוך.

4 בוועדה השתתפו ד"ר דליה עמנואל, ד"ר רמה קלויר, אסתי הלפרין, ד"ר יותם טרון, ורד גורפינקל שמיר ורותי זוסמן.

- ליווי בהשמה - מומלץ שמסיימי ההכשרה ייהנו מליווי בהשמה, ויש לנסות לאתר מוסדות חינוכיים התומכים בקליטתם של הבוגרים.
 - הקמת רשת בוגרים.
- ב-2019 פורסמו ממצאי מחקר משווה שנערך בטכניון ובמכללת בית ברל ביוזמה ובמימון של משרד החינוך (דורי ואחרים, 2019).
- פעולות אלו גרמו לכך שפתיחתן של תוכניות הכשרה ייחודיות הייתה לדרך פתרון נפוצה בהתמודדות של משרד החינוך עם אתגרים רבים, ואף למדיניות רשמית של המשרד המופיעה בתוכנית האסטרטגית ובתוכנית החומש של מינהל עובדי הוראה. בהקשר הזה אני רואה כמה כיווני התפתחות חשובים:
- יצירת מנגנוני השמה וקליטה ורשת בוגרים לבוגרי התוכניות: התוכניות "חותם" ו"צוות" הן דוגמאות קיימות טובות לכך. בימים אלה מוקמים מנגנונים דומים לבוגרי התוכנית תספ"ה ולבוגרי תוכניות הסבה מהיטיק להוראה.
 - בניית מסלולים ליצירת עתודת ניהול מקרב בוגרי התוכניות: כצעד ראשון בוגרי תוכניות ייחודיות הוזמנו לקורס להתפתחות מקצועית, ובמהלכו הצטרפו אל מנהלי מינהלים ואגפים במשרד החינוך כדי לחשוף בפניהם את עשייתם.
 - בניית מסלולי הכשרה ייחודיים בשיתוף עם רשויות מקומיות: הצלחת הפיילוט בתל-אביב בשנת תשע"ט הביאה לכך שבשנת הלימודים תש"ף החלו לפעול תוכניות הכשרה ייעודיות ב-13 רשויות מקומיות. תוכניות אלו כוללות שיתוף פעולה בין הרשויות המקומיות לבין שלושה מוסדות אקדמיים (מכללת לוינסקי, מכללת סמינר הקיבוצים ומכללת קיי). שיתוף הפעולה הזה מאפשר השמה מלאה של הבוגרים, התמקדות בתכנים הנלמדים בתוכנית וגיוס משאבים נוספים מהרשות המקומית.
 - בניית מסלולי הכשרה ייחודיים לאוכלוסיות ייעודיות נוספות: דוגמאות לכך הן ההכשרה להוראה של חיילות בחיל החינוך, שליחי סוכנות חוזרים או עיתונאים (הכשרה להוראת לשון).
- לסיכום: התוכניות הייחודיות בישראל אינן תופעה חדשה, אך הן "צוברות תאוצה" - במספר המורים המוכשרים בהן, בלמידה ההדדית של התוכניות זו מזו ובהשפעתן על כלל המערכת, ובתהודה שלהן במערכת החינוך כולה.

איל רם

סמנכ"ל משרד החינוך

ומנהל מינהל עובדי הוראה

מקורות

- אריאב, ת' (2008). ההכשרה להוראה: תמונת המצב בעולם ובארץ ומבט לעתיד. בתוך ד' כפיר ות' אריאב (עורכות), **משבר ההוראה: לקראת הכשרת מורים מתוקנת (עמ' 55-19)**. מכון ון ליר; הקיבוץ המאוחד.
- אריאב, ת' (2010). הכשרת מורים "מסורתית" ו"חלופית": על מה באמת הוויכוח? **ביטאון מכון מופ"ת, 41, 3-6**.
- ברקוביץ, י' ושליו-ויגיסר, י' (2010). הכשרות מורים אלטרנטיביות בישראל: רקע, מיפוי וניתוח קונספטואלי. מסמך רקע לקראת כנס ון ליר לחינוך 2010: מדיניות מורים והוראה. מכון ון ליר.
- דורי, י', טל, ט', גולדמן, ד', שריד, א', לביא אלון, נ', הוטנר-שוורץ, ג' ורפאל, א' (2019). **תוכניות ייחודיות להכשרת עובדי הוראה: בחינת השתלבות הבוגרים במערכת הבית ספרית**. דו"ח מקוצר. אתר משרד החינוך: <http://meyda.education.gov.il>
- יובל, א' (עורך) (2007). **דמוקרטיה בפעולה: התוכנית הניסויית-הדמוקרטית במכללת סמינר הקיבוצים - השנים הראשונות**. מכללת סמינר הקיבוצים.
- Klagholz, L. (2001). State policy and effective alternative teacher certification. *Education Digest*, 67(1), 33-37.
- Ovando, M. N., & Casey, P. (2010). Instructional leadership to enhance alternatively certified novice bilingual teachers' capacity. *Scholar-Practitioner Quarterly*, 4(2), 144-168.

מפת הדרנים לספר

דפנה גרנית דגני

השעה שתיים בצוהריים, יום רביעי. חברי הצוות ינון נפגשים בחדרם לשיבת צוות. כמעט כולם מוציאים ארוחת צוהריים ואוכלים מסביב לשולחן הגדול שבמרכז החדר. החדר צבוע ירוק. על קירו האחד לוח מחיק, בפנית החדר מקרר ומתקן מים להכנת קפה. על המקרר מפוזרות תמונות משלל אירועים במכללה, מימי סטודנט ומהפסקות פעילות. בתמונות נראים חברי הצוות והסטודנטים מחובקים ומחויכים. על קירות החדר תלויות יצירות קרמיקה שהכינו חברי הסגל באחד מימי הצוות, וגם מגזרות נייר בצורת כפות ידיים. כל אחד מחברי הצוות ציין את "כוחות העל" שלו על כפות הידיים, ואלו נתלו על הקיר ויצרו צורה של שמש. בפינה אחרת של החדר ניצב גלובוס, לצידו עציצים. על כוננית הציוד אשר שעונה על הקיר יש מגוון של חומרי גלם: עיתונים, דבק, צבעי גואש, ערכה להכנת סבון אורגני, ניירות בריסטול.

מנהלת התוכנית אוספת מהצוות רשימת נושאים לשיבה וכותבת אותם על הלוח המחיק. השיבה מתחילה ב"סבב כניסה". 14 החברים מתארים דבר מה חדש - אישי, משפחתי או מקצועי - שקרה להם השבוע. לאחר מכן דנים בנושאים שצינו, מעלים הצעות ומקבלים החלטות. בשעה ארבע השיבה השבועית מסתיימת, וכל אחד פונה לדרכו - להרצאות, לשיעורים או הביתה. שבע שנים נערכו השיבות בחלל הקטן של חדר הצוות ינון. יש הטוענים כי כל אדם צריך בית, ואני אוסיף כי כל צוות צריך חדר צוות. בחדר הזה נטמעים הזיכרונות, הרגשות, ההומור והשיחות העמוקות. פעמים רבות חשבנו כי "לו יכלו הקירות לדבר", מה רבים המידע והמשמעות שהם היו פולטים אל החלל המשותף. כשאנשי הצוות מגיעים בבוקר הם מניחים את חפציהם האישיים בחדר הצוות (לעיתים קרובות על כיסאות קבועים מסביב לשולחן). החדר הוא נקודת מפגש קבועה המזמנת דיאלוג בין המשתתפים. המרחב המשותף שנוצר מסביב לשולחן העגול מייצר שייכות, תחושת אחריות ויכולת השפעה.

אם נמשיך במסענו הקצר אל עבר כיתות הסטודנטים נגיע אל שתי כיתות ומסדרון אחד שהקירות בהם נראים עמוסים במיוחד. מעל לשטיח קיר כחול שהודבק על הקירות לבקשת הצוות תלויה הזמנה להיכרות עם התוכנית "שבילים". קיר אחד מכוסה תמונות המבטאות את הלמידה החווייתית בתוכנית -

סיורים, טיולים, פעילויות, מפגשי פרלמנט, עבודה במרחב האקולוגי, מפגשים ותרומה לקהילה מחוץ למכללה. מדי שנה לאחר מסיבת הסיום של הבוגרים נוספות עוד תמונות. אורכו של הקיר שמונה מטרים, והוא מרשים במיוחד. על הקירות האחרים יש עיתון קיר ענקי שכתבו וערכו הסטודנטים ואנשי הסגל. על קיר אחר תלויים תוצרים של תהליך ההעמקה האישי שכל סטודנט בתוכנית עורך בשנה השנייה, או תוצרים של שיעורים יצירתיים.

הסטודנטים שנכנסים ללמוד פוגשים את עצמם ואת חבריהם בתמונות, בתוצרים לימודיים, במלל של המשגת רעיונותיהם לעיתון. את ימי החשיפה לתוכנית נוהגים לערוך בחדרים הללו. המועמדים החדשים מציינים תמיד את השפעתם החיובית של המקום ועיצובו על הזיקה הראשונית שלהם לתוכנית: "כבר מהרגע הראשון שנכנסתי הרגשתי שיש כאן משהו שונה, אחר, והתחברתי לזה". מהו הדבר השונה? כיצד המרחב הפיזי מצליח לייצר, עוד לפני השיח המילולי, תחושה ייחודית? כיצד המעשה החינוכי מקבל או יוצר משמעות ספציפית במרחב מסוים? מהי תחושת השייכות הנוצרת בחדר הצוות, או בכיתות שהתוכנית נלמדת בהן? מהי תחושת מקום? מהו חינוך מבוסס מקום?

בשנת 2012 החלה לפעול התוכנית "שבילים" להכשרת אנשי חינוך פורצי דרך. התוכנית היא פרי של שיתוף פעולה בין המכללה האקדמית לחינוך על שם קיי בבאר שבע לבין המכון הדמוקרטי, עמותה חברתית לקידום תרבות דמוקרטית. המכון נמצא בתל-אביב, ועד לאותה השנה רוב פעילותו הייתה באזור המרכז. לנוכח בקשתה של נשיאת המכללה, פרופ' לאה קוזמינסקי, לקיים שיתוף פעולה בין המכללה הדרומית לבין המכון, פיתחו נציגים משני המוסדות תוכנית חדשנית בעלת זיקה ייחודית לנגב, לתושביו ולמאפייניו: הוראת הדיסציפלינות גאוגרפיה וחינוך בלתי-פורמלי בד בבד עם הכשרה והתנסות מעשית בחינוך ובפדגוגיה דמוקרטית. לאחר חמש שנים נוספה עוד דיסציפלינה, היסטוריה, וגם היא "חבורה" לתפיסות הפדגוגיות המרכזיות של התוכנית. כבר בשנתה הראשונה ניתן לתוכנית מעמד של תוכנית ניסויית בגף ניסויים של משרד החינוך (כיום אגף מחקר ופיתוח, ניסויים ויוזמות), ובהתאם לכך היא קיבלה ליווי והערכה במהלך כל הדרך - עד לשלב של אריזת המוצר וקביעת עקרונות הניסוי. בשנת תשע"ח זכתה התוכנית בפרס "אות הנגב לאיכות הסביבה" מטעם עיריית באר שבע, המשרד להגנת הסביבה ועמותת נגב בר קיימא. מהות הניסוי הייתה ליצור את הפדגוגיה הייחודית המכונה "חינוך מבוסס מקום ברוח דמוקרטית".

במהלך השנים נכתבה והומשגה פדגוגיה חדשה זו בישיבות הצוות. אחדים מחברי הסגל התמחו במחקר ובעשייה חינוכית בתחומי החינוך הסביבתי,

הקיימות ויחסי הגומלין בין המקום הפיזי לבין היווצרותה של זהות סביבתית-חברתית; לאחרים היה ניסיון רב-שנים בהובלה של תהליכי שינוי לקידום תרבות דמוקרטית בארגונים ובמוסדות חינוך. יצאנו אפוא מכמה כיוונים לעבר יעד משותף, וספר זה מבקש להציג את פירות התהליך: רעיונות תאורטיים ופרקטיקות יישומיות של הוראה ולמידה המחוברות למקום, מושפעות ממנו, משפיעות עליו ומקדמות תרבות דמוקרטית.

הספר הוא אסופת פרקים שכתבו יוצרי התוכנית משני הגופים (המכללה והמכון) וחברי סגל, ואלה מבטאים את ההתנסויות הדיאלוגיות שלהם בקורסים. הספר נע בין הרצון ליצור מודלים תאורטיים כלליים שיכולים להתקיים בכל מקום ומקום לבין הרצון לספר על אודות המעשה החינוכי הייחודי בתוכנית "שבילים", החוויה האישית של המרצים הכותבים במפגש המסוים שלהם עם הסטודנטים בנקודה ספציפית בזמן ובמרחב, והתפיסה המדגישה את החיבור הספציפי למקום. אני מקווה שתפיקו את המרב ואת המיטב מסיפור המעשה ומהדוגמאות המקומיות, ושתיעזרו בהמשגה התאורטית ובפרקטיקות הפדגוגיות.

הספר נחלק לשלושה מרחבים, המציגים נקודות מבט מגוונות בנושאים דוגמת החיבור למקום באמצעות זהות, למידה מבוססת פרויקטים שעניינה הוא "המקום והמרחב הפיזי", או היבטים ייחודיים של חינוך מבוסס מקום אשר מדגישים למידה מהתנסות, למידה רב-חושית וכן הלאה.

במרחב הראשון מתוארת הלמידה על המקום ונבחן הקשר בינה לבין התפיסה הדמוקרטית וחדשנות פדגוגית. בפרק הפותח שכתבה ד"ר דפנה גרנית דגני, "חינוך מבוסס מקום: למה, מה ואיך?", מוצגים ההקשר הרחב וההיסטורי של החינוך הסביבתי והתפתחותו ליצירת הפדגוגיה החדשנית של למידה מבוססת מקום. הכותבת טוענת כי הבנת המשבר הסביבתי, הצורך בזהות של מקום והחיבור הייחודי להוראה מבוססת פרויקטים יצרו שילוב יצירתי המאפיין חינוך מבוסס מקום.

הפרק "שבילים - פדגוגיה דמוקרטית מבוססת מקום" שכתבו ד"ר רביב רייכרט, ד"ר ארנון בן ישראל וד"ר דפנה גרנית דגני, מציג את הזיקות הרעיוניות והפרקטיות בין חינוך מבוסס מקום לבין הפדגוגיה הדמוקרטית. פדגוגיה זו, טוענים הכותבים, היא בעיקרה פדגוגיה של מפגש. חינוך מבוסס מקום משמעו יצירה של ידע מרחבי באופן הבוחן את ייצור המשמעויות במרחב ושואל שאלות על אודות שייכות או ניכור, זהות או מלכוד, בהקשר של מרחבי הפעולה היום-יומיים - מרחבים מדומיינים, מרחבים קולקטיביים או אישיים, מרחבים

ביתיים, מיושבים או טבעיים, מרחבים וירטואליים או ממשיים. החינוך הדמוקרטי, מאז שהגדירו ג'ון דיואי בספרו הקלאסי **דמוקרטיה וחינוך**, מתמקד ביחסים בין האדם למרחב בשני היבטים: תפיסת הלמידה כמהות החיים ותפקידו של המקום בלמידה. הפרק בוחן חיבורים אפשריים בין חינוך מבוסס מקום לבין תפיסת החינוך הדמוקרטי.

הפרק השלישי, שכתב **מעייין פוקס**, "סובב באר שבע": להכיר את העיר בכלים התנסותיים", מתמקד אף יותר בתהליכים של למידה מהתנסות. הפרק עוסק בפדגוגיה של למידה התנסותית מובהקת המבטאת עקרונות מרכזיים של המשגת חוויות מכוננות, והוא מתאר את יצירת הידע תוך כדי התמקדות בתהליך הנקודתי של יצירת משמעות חדשה באמצעות התנסות ישירה, עיבוד ורפלקציה. מעגל הלמידה ההתנסותית רלוונטי לחינוך מבוסס מקום משום שהוא עוסק בלמידה של נושאים מ"העולם האמיתי" - החל בלמידה רב-תחומית והמשגה מתוך החוויה האישית במרחב ספציפי וכלה בהגדרת תאוריה כללית.

במרחב השני מוצגים היבטים של למידה במקום תוך כדי שימוש במרחב הפיזי. הפרק "בין האטלס לעיפרון הסגול: על מיפוי סגול וחינוך מבוסס מקום בלימודי גאוגרפיה", שכתב **ד"ר ארנון בן ישראל**, ממשיג מטפורית את הצורך בחינוך מבוסס מקום. הוא מפרט את הסיבה לכך שאין ידע מקובע, סדור וערוך כמפה חתומה וכאטלס מודפס, ובמקומו יש להיעזר בשיטת "העיפרון הסגול" (או "המיפוי הסגול") - האפשרות לצייר עצמאית את המקום שאנו שייכים אליו, משפיעים עליו ומושפעים ממנו. הפרק סוקר את החינוך מבוסס המקום כפדגוגיה המציעה חלופה למצב הקיים, וזאת באמצעות שימוש בדוגמאות רבות מקורסי הגאוגרפיה התרבותית.

נוסף על תהליכי ההוראה והלמידה הייחודיים לתוכנית, "שבילים" מתייחדת גם בתוצרי ההכשרה שלה בהשוואה לתוצרים של הכשרות מורים אחרות. חינוך מבוסס מקום ברוח דמוקרטיית מבקש לקדם אקטיביזם ואקטיביסטים, ולכן הסטודנטים נדרשים לפעול בעולם שסביבם. תוכניות שאינן כוללות מעורבות חברתית ועשייה סביבתית נחשבות ל"לימודי הסביבה" בלבד, ולא ל"חינוך סביבתי" או "חינוך מבוסס מקום". תהליך ההכנה של תוצר מזמן למידה על פעולה, למידה באמצעות הפעולה ולמידה מתוך הפעולה על אודות ה"עצמי".

בפרק "הפדגוגיה של חינוך מבוסס מקום כפלטפורמה ללמידה לטווח ארוך: בעקבות התנסות בבית ספר בבאר שבע", אשר כתבה **לימור יצחק**, מתוארת ההתנסות המעשית בתוכנית כחלק מתהליך ההכשרה הייחודי שמטרתו להשפיע

על הסטודנט השפעה ארוכת טווח ולעשותו מ"תלמיד" ל"לומד". עוד היא מנסה להשפיע על הסביבה הפיזית - לקדם אקטיביזם בשכונה, בבית הספר וכן הלאה. בפרק "מה עושות האיילות בלילות? מסיכון לסיכוי" - קורס לילה בנושא נוער בסיכון" הכותבת ד"ר רותי פרנקל מראה שביקור וסיור באתרים ציבוריים, במועדונים, בפארקים וכן הלאה, ולצידם מפגשים עם אנשים מ"השטח", יוצרים לסטודנט חוויית למידה משמעותית וחד-פעמית.

המרחב השלישי מוקדש ללמידה על זהות, על קול ועל מקום - "למידה למען". בניסיון מעניין להתמודד עם השונות ועם המגוון של הלומדים בתוכנית, ומתוך רצון להוביל ולעודד יזמות חברתית, נוצרה "החממה ליזמות חינוכית" כקורס ארבע-שנתי. מודל "החממה", שלפני עשרים שנה יצר המכון לחינוך דמוקרטי במכללת סמינר הקיבוצים, הוא תמציתו של החינוך הדמוקרטי. עם היווצרותה של התוכנית "שבילים" נדרשנו "למקם" את המודל בסביבה הדרומית ולהתאימו למאפיינים הייחודיים של הסטודנטים. בפרק "קידום של רכיבי אקספלורציה באמצעות ארבעת הדיאלוגים בקורס 'החממה ליזמות חינוכית'", שכתבה ד"ר דפנה גרנית דגני, מוצגים הרעיונות העיקריים והפרקטיקות לצד חוויותיהם המקומיות של הסטודנטים בתהליך מורכב זה.

הפרק "התפתחות דרכי למידה והוראה המבוססות על מקום הקול האישי של הסטודנטים", שכתב ד"ר אמנון גלסנר, עוסק בעקרונות הבסיסיים של תהליך הלמידה בתוכנית - בחירה, אוטונומיה, למידה מהתנסות, למידת עמיתים ולמידה מבוססת פרויקטים - בהקשר של המקום והמרחב. שיטות ההוראה מאפשרות לסטודנט לרכוש מיומנות של הובלת תהליך הלמידה שלו, להציב לעצמו אתגרים, להתמודד עם עמימות, ובסיום התהליך להמשיג ולתאר את תהליך הלמידה בפני הכיתה.

בפרק "פדגוגיה בריקולוז'ית: הלמידה כתצרף חדש של התנסויות וחקירה", שכתבה פרופ' סמדר בן אשר, מוצגות דוגמאות מרתקות לניסיון של חינוך מבוסס מקום לקדם משתנים פסיכולוגיים דוגמת תחושת מסוגלות עצמית, תחושת שליטה ואמונה ביכולת להשפיע על המצב תוך כדי שימוש בהוראה חווייתית ובין-תחומית. תהליך הלמידה הייחודי המתואר בפרק כולל למידה מהתנסות בהקשר של דילמות מחיי היום-יום, והוא מחייב את התלמידים ליישם מגוון של חושים ואינטליגנציות.

עוד על ייחודה של התוכנית בהקשר של תוצרי הכשרת המורים אפשר לקרוא בפרק "קולות סטודנטים באקדמיה, או: למי יש אוטוריטה על החינוך?",

שכתבה פרופ' לאה קוזמינסקי. הכותבת מציעה תהליך הוראה אשר מקדם הקשבה והאזנה לקולות הסטודנטים ולהשתתפותם בתהליכים של תכנון ההוראה. המטרה היא לעצב את המורים כאנשי חינוך שחוו הקשבה לקולם והתנסו בהשפעה על המערכת, ואת החוויה המעצימה הזאת הם יוכלו להוביל בבתי החינוך אשר יפעלו בהם בשנים הבאות. זהו הייחוד של הכשרת מורים דמוקרטי ושל חיבורה למקום.

הספר מציג תוכנית המבטאת גישה שלמה וכוללת (הוליסטית), אבל כל אחד מהפרקים כמעט מבוסס על קורס אחד. אוסף סיפורי המקרה מבקש להעיד על דבר שלם אחד ולספק כמה נקודות מבט בתמונה מורכבת ורב-ממדית. מבנה זה עלול לגרום לקורא לחוש שהוא כבר קרא והבין את החלק הזה בתצורה או בתאוריה, והחלקים כמו "דורכים" וחוזרים זה על זה; גם הפירוק לסיפורי מקרה שונים המבוססים על קורסים שונים עלול לפגוע בתפיסת השלמות של התוכנית (כאילו יש פדגוגיה תלויה קורס). לפיכך נבקש מן הקוראים הנאמנים להבין שבדומה למערכת אורגנית-אקולוגית גם בתוכנית "שבילים" ובספר המספר את סיפורה קיים מגוון של יחסים בין הרכיבים. הרכיבים והיחסים ביניהם הם היוצרים את השלם.

ולסיום, כמה מילים בנימה אישית. במשך שבע שנים (תשע"ב עד תשע"ח) הקמתי וניהלתי את התוכנית "שבילים" לצד שותפים רבים ונפלאים מהמכללה ומהמכון הדמוקרטי. נפלה בחלקי הזכות הגדולה לצעוד באופן מוגן ובטוח בשבילים רבים ונסתרים, עמומים ואקראיים, שהובילו ליצירה משותפת של תוכנית ייחודית וניסויית להכשרת מורים. החל בשלבים הראשונים של קבלת הסטודנטים וגיבוש תוכניות הקורסים, הסדירויות הלימודיות ומנגנוני ההערכה החלופיים, עבדו בהכשרת הסגל וביצירת המבנים הדמוקרטיים בתוכנית, וכלה בהענקת התואר, מסיבת הסיום, הטקסים והמסורות ה"שביליסטיות" - לאורך כל הדרך חברי הסגל ואני חשנו תחושות של שליחות ויצירה, בדיקה והתנסות, רצון לתקן טעויות וגילויי אחריות רבה. לאחר שבע שנים של המשגת התהליכים החינוכיים ופרסום מאמרים (לבד או בשיתוף פעולה), החלטנו שבידינו רעיונות תאורטיים ופדגוגיה חדשנית סדורה אשר אפשר להפיץ לעולם העוסקים בחינוך. מטרתו של ספר זה היא לארגן באופן נגיש ופשוט את חוויותינו כעוסקים בהכשרת מורים, כדי לנסות להשפיע על תפיסות חינוכיות בארץ ובעולם. אני מבקשת להודות מעומק ליבי לאיל רם על אמונתו בי ובתוכנית במהלך כל הדרך ועל הרוח שהוא מפיה בכנפיי. ברצוני להכיר תודה לפרופ' לאה קוזמינסקי,

נשיאת המכללה האקדמית לחינוך ע"ש קיי, ולד"ר אורלי קרן, המשנה לנשיאה לעניינים אקדמיים, על הקשר האמיץ בינינו ועל נקודת המבט מעוררת ההשראה שלכן. תודה ליותם טרון ולמיכל גלבווע אטר, מנכ"לי המכון הדמוקרטי, על התמיכה בתהליך. תודה רבה לחברי "צוותינו", ועדת ההיגוי של "שבילים": ד"ר ארנון בן ישראל, ד"ר יעל וינברגר, ד"ר אמנון גלסנר, יעלי רונן רסיוק, ד"ר נמרוד זינגר, לימור יצחק, ד"ר רביב רייכרט, עומר רותם, תמר מילשטיין, גבריאלה אקרמן, ד"ר שרון רנן, עליזה בן לולו ומזכירתנו המסורה, ורדה בלילה. תודה לכולכם על שעות רבות של חשיבה, דיונים, לבטים והכרעות חינוכיות, התנסויות חדשות והמון כיף ושמחה. תודה על המשמעות הרבה שהענקתם לתוכנית במעשיכם ובתובנותיכם.

תודה לעורכי הלשון הנפלאים: קרן גליקליך, שהייתה מעורבת בשלבי העריכה הראשונים של הספר, ושמוליק אבידר, על הרצינות, על הדיוקים, על ההבהרות ועל הקצב. אני מאחלת לכל כותב מאמר לזכות בעורכים מוכשרים וקולחים כמוהם.

תודה לצוות הוצאת הספרים במכון מופ"ת: לדודו רוטמן ראש הוצאה, לחני שושתרי רכזת ההוצאה, לנירית איטינגון עורכת הלשון, ולמאיה זמר-סמבול הגרפיקאית על התמיכה לאורך הדרך.

ואחרונים, אך גם ראשונים - תודה לסטודנטים שלנו. תודה על שאתגרתם אותנו, בדקתם את הגבולות והרחבתם את היריעה. מערכות היחסים העמוקות שנוצרו בין המרצים לסטודנטים בתוכנית, ובין הסטודנטים עצמם, היו הביטוי העמוק ביותר לחיבור למקום ולשייכות לתוכנית. נצא לדרך.